

● Məhərrəm QASIMLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor

İrəvanda xal qalmaqalı,

YOXSADIR...

Milli musiqi mədəniyyətimizin əsas qatlarından birini təşkil edən xalq mahnılarının hər sözü, hər melodik zərreçiyi bizim üçün çox dəyərlidir. Çünki buradakı sözlər, melodik çırpınışlar dilimizin, ruhumuzun, bütövlükdə milli-mənəvi varlığımızın sirli-sehrli daşıyıcılarıdır.

Bu mənada təkcə "Hər daşın altında bir tarix" yatmır, hər sözün, hər nəğmənin qanadında da bir tarix daşır. Heyf ki, biz xalq mahnılarımızı çox da dərindən öyrənmirik, lazım olan səviyyədə onları təbliğ etmirik.

Vaxtında və qədərincə sahib çıxmamamızın nəticəsidir ki, bu misilsiz mənəvi sərvətimizi oğurlayıb öz adlarına çıxanlara görə yəqin cavab verə bilmirik. Biz bir də onda ayılıb görürük ki, "Sarı gəlin" bütün dünya boyu ermənilərin adına tanındı, "Ay bəri bax" gürcülərin dədə malına çevrilir, dağstanlıların mənimsədikləri də bir deyil, beş deyil...

İş işdən keçəndən sonra haray qaldırmağın elə bir xeyri də olmur. Baxırsan ki, balaban bu yanda əldən gedib, milli rəqslərimiz o biri yanda yağmalanıb. Əslində, bunların hər biri özlüyündə bir Qarabağ dəridir, bir Qarabağ işğalıdır!

Xalq mahnılarımızı görərkən çoxdan məhz öz adı altında YUNESKO-ya çıxartmış olaydıq. Yeri gəlmişkən, yanlış bir təmayülə də toxunmağın məqamıdır: biz xalq mahnılarımızı "muğam" adı altında və ya muğamların kölgəsində təqdim etməklə bu misilsiz sərvəti arxa plana - görünməzə çəkmiş olurduq.

Muğam muğamdır, xalq mahnısı da xalq mahnısıdır. Daha doğrusu, istər poetik mətn, istərsə də musiqi ölçüsü baxımından olsun, bunlar ayrı-ayrı sistemlərdir.

Unutmaq olmaz ki, muğam əruz vəznə, xalq mahnısı isə heca vəznə sistemində bağlı bir mədəniyyət hadisəsidir. Bu, təqribən ona bənzəyir ki, biz bayatıları qəzəl janrının tərki-bi sayaq.

Halbuki qəzəlin bayatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hələ orasını demirəm ki, bayatı-xalq mahnısı qəzəldən də, muğamdan da çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Bunu biz bilməmək və ya bilmək istəməmək də, dünyanın çox yerində, çox dərindən bilənlər var.

Xalq mahnılarımızın içərisində öz ritmik ahəngi, axar-baxarlı melodiyası, şux ovqatı ilə hamımızın ürəyindən olan və tarixən "O xal nə xaldır" adı ilə tanınan, sonralar, o cümlədən də bizim günlərdə "İrəvanda xal qalmadı" başlığı ilə oxunan istəklə bir el nəğməmiz var.

Bu mahnı, demək olar ki, əksər xanəndələrimiz tərəfindən böyük şöv və məhəbbətlə ifa edilir. Hətta həmin mahnı bir çox hallarda, qız-oğlan duetinə çevrilmiş şəkildə də təqdim olunur.

Bir sıra mülahizə və iddialara görə, sözügedən mahnı məşhur el sənətkarımız Cəbbar

Qaryaqdıoğlu tərəfindən yazılmışdır. Bunun nə də-rəcədə gerçək olub-olmadığı bir qədər sonra diqqət ö-nünün çəkəcəyimiz faktlardan aydın olacaqdır.

Öncə mahnının adından başlayaq: "İrəvanda xal qalmadı". Bu addan və mətnin mövqeyindən belə mə-lum olur ki, İrəvan bir xal məkanıdır, oradan gö-zəllərin ənlək-kirşan əməliyyatı üçün xüsusi xallar gətirilir.

Halbuki tarixi təsəvvürə görə, "xal" məsələsi Hindistanla, hindlilərlə bağlıdır. İrəvanın bu işə qat-ıracağına əks etdirən hər hansı bir sübut-dəlilə rast gəlmək, demək olar ki, mümkün deyildir.

Bu məsələnin bir başqa tərəfi də "İrəvanda xal qalmadı" misrasından bütövlükdə mahnı mətninə daxil olan ziddiyyətli məntiqsizlikdir. Mahnıda dö-nə-dönə "o xal nə xaldır - qoşa düzdürmüsən" de-yilməsindən aydın olur ki, təsvir-tərənnüm olunan gözəlin üzündə qoşa, yəni bir cüt xal vardır.

"İrəvanda xal qalmadı" misrasının məntiqinə görə isə İrəvanda nə qədər xal vardısı, hamısını gətirib vurublar bu gözəlin yanaqlarına. O zaman gözəlin üzü xallardan görünməz olar ki! Bəs buradakı bu məntiqsizlik və ziddiyyət haradan gəlir?!

Elə isə ana mətdən başlayaq. Əlimizin altında görkəmli folklorşünas Hüm-mət Əlizadənin 1932-ci ildə "Azərənşir" də çap olunmuş "El aşığıları" ki-tabı var.

Kitabın sonuncu bölməsinə folklorçu həmin il-lərdə aşığıların repertuarından yazıya aldığı və mü-əlifini müəyyənləşdirə bilmədiyi bir neçə aşiq mah-nısını da daxil etmişdir.

Bu mahnılardan biri də "O xal nə xaldır" başlı-ğı altında verilmişdir. Yeddi bənddən ibarət olan və hər bəndi "İrəvanda" kəlməsi ilə başlayan bu mahnının sonuncu bəndi bir çox məsələyə aydın-lıq gətirir:

*İrəvanda xan qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı,
Daha məndə can qalmadı,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

Mahnının Hüm-mət Əlizadə nəşrindən əvvələ aid çap variantı və ya həтта yazılı şəkli olub-olma-dığını hələlik müəyyənləşdirə bilmədiyimizdən nisbətən mötəbər qaynaq kimi 1932-ci il nəşri ilə kifayətlənirik. Hər halda, bu nəşr "İrəvanda xal

qalmadı" məsələsindəki məntiqsizliyin üstünü aç-mağa və onun səbəbləri barədə düşünməyə müəy-yən ipucları verir.

Nümunə gətirilən bənddən maraqlı bir bədii-estetik qənaət hasil olur: təsvir-tərənnüm olunan gözəlin üzündəki xal o qədər məftunedicidir ki, ha-mı onun "dərindən ölü" - bu səbəbdən də İrəvan-da xan, Gəncədə soltan, burada da mən canımızdan keçmişik. Müqayisə və bədii mənalandırma bu an-lamda çox yerində görünür, ona görə də dinləyəne yüksək estetik zövq aşılayır.

Bəs necə olmuşdur ki, mahnıda bu səviyyədə güclü təhrifə yol verilərək ilkin - ana mətdən uzaqlaşmış və nəticədə "İrəvanda xal qalmadı" ki-mi məntiqsizlik ortaya gəlmişdir? Heç şübhəsiz ki, bu məsələnin açarı XX yüzilliyin 30-cu illərindəki siyasi-ideoloji ab-havadır. Sınıf-siyasi mövqeyin repressiv səviyyədə sərtləşdiyi həmin dövnmədə aşiq və ya xanəndənin İrəvan xanını, Gəncə solta-nını xatırlaması, üstəlik də bunu:

*İrəvanda xan qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı -*

şəklində nisgillə dilə gətirməsi keçmiş - sovet quruluşundan əvvəlki xan, soltan zamanına həsrət və xiffətin ifadəsi kimi mənalandırıla bilərdi. Hə-min sözləri oxuyanı 1930-cu illərin siyasi quruluşu-nu və ya gedər-gəlməz Sibir sürgünü çox rahatlıq-la yaxalayardı.

"İrəvanda xan qalmadı" misrası həm də erməni-lərin İrəvan azərbaycanlılarını deportasiya yolu ilə oradan çıxarmalarına işarə kimi başa düşülə bilindi-yindən bu deyimnin sovet sosialist cəmiyyətindəki "Xalqlar dostluğu"na "zərər" vurmasından da çəki-nilirdi. Bu səbəblərdən də ifaçı oxuduğu mahnının və özünün xilas yolunu "xan" kəlməsini ona yaxın olan, üstəlik də mətdə tez-tez xatırlanan "xal" sö-zü ilə əvəzləməkdə görmüşdür. Həmin əməliyyatı mahnının həmin dövrdə və sonrakı dövnlərdə ən məşhur ifaçısı olan Xan Şuşinski-nin həyata keçirdi-yi tarixi gerçəkləyə çox yaxın olan bir ehtimaldır.

Yeri gəlmişkən, burada başqa bir məsələyə də aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Yazımızın əvvəlində bu mahnının məşhur xanəndə Cabbar Qaryaqdıo-ğlu tərəfindən yaradıldığı barədə iddiaların oldu-ğunu xatırlatmışdıq. Lakin əldə olan faktlar bu güma-nın doğru olmadığını göstərir.

Belə ki, görkəmli dramaturqumuz Hüseyn Ca-vidin oğlu - istedadlı musiqişünas və folklorçu Ər-

toğrul Cavid 1939-cu ildə Cabbar Qaryaqdıoğlunun ifasından bir çox mahnını, o cümlədən də "İrəvan-da xal qalmadı" başlıqlı mahnını yazıya almışdır.

Digər mahnımlarla bərabər, bu mahnının mətni də indi Hüseyn Cavidin ev-muzeyində, Ərtoğrul Cavidə ayrılmış xüsusi fondada qorunub-saxlanılır. Həmin mətn bugünkü xanəndələrin repertuarında müşahidə etdiyimiz poetik mətdən, demək olar ki, fərqlənmir.

Sual doğur: əgər mahnının mətni Cabbar Qar-yaqdıoğlunun, o zaman o, Ərtoğrul Cavidə ni-yə gerçək mətni yox, təhrif olunmuş variantı təq-dim etmişdir? Deməli, onun özündəki mətn də mahnının qeyd olunan səbəb və şəraitə görə təhrif olunaraq dəyişikliyə uğramış şəkildir. Bu fakt mah-nının Cabbar Qaryaqdıoğluna aid olmadığını açıq şəkildə təsbit edir.

O xal nə xaldır?!

*İrəvanda xal qalmadı,
O xal nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?
Şəkiddə saltatı qalmadı,
O xal nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?*

*Xal mənim, yar mənim -
Xalqa nə bərcdur,
üzə düzdürmüsəm,
Yarım deyibdir,
qoşa düzdürmüsəm.*

*İrəvanda mən işlərəm,
O xal nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?
Xəncərimi gümüşlərəm,
O xal nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır,
üzə düzdürmüsən?*

*Xal mənim, yar mənim -
Xalqa nə bərcdur,
üzə düzdürmüsəm,
Yarım deyibdir,
qoşa düzdürmüsəm.*

*İrəvanda bir quyu var,
Şəkərdəti şiriti suyu var,
Hər gözəlin bir xoyu var,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvana yol işlərəm,
Xəncərimi gümüşlərəm,
Bir öpərəm, bir dişlərəm,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvanın ay ağ quşu,
Gedər yazı, gələr qışı,
Yaxşı olar yar görüşü,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvanda çarşı-bazar,
İçində bir gəlin gəzər,
Dərdlərinə dərman yazar,
Ay qız, o xal nə xaldır,*

Bir neçə kəlmə də mahnının melopoetik səciy-yəsi barədə; mahnının ifa biçimi və melodik ovqa-tı onun saz - aşiq mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir.

Poetik mətnin gəraylı qəlibi üzərində qurulu-olması da onun sazdan - aşiq repertuarından gəldi-yini göstərməkdədir. Olsun ki, bu mahnı İrəvan - Dərələyəz çevrəsi aşiq mühitində yaranmış və bir müddət sonra xanəndə repertuarına da adlanmışdır. Onun populyarlaşmasında Qarabağ ifaçılıq məktə-binin, xüsusən də böyük xanəndəmiz Xan Şuşinski-nin mühüm rol oynadığını da qədirşünaslıqla qeyd etməliyik.

Aydınlıq və əyanilik naminə mahnının 1932-ci il Hüm-mət Əlizadə nəşrinə və çağdaş musiqi həyatı-mızdakı təhrif olunmuş variantını müqayisəli şəkildə oxuculara təqdim etməyi məqsədyönlü sayırıq:

*Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvanda Zəngi çayı,
Hüsnün mat əyləyir ayı,
Mən yazıq yetimin payı,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvanda olar düğü,
Tacirlər bağlayar yükü,
Hindistandakı qul tək, ki,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*

*İrəvanda xan qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı,
Daha məndə can qalmadı,
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?*